

УДК 903.21(477.65)“632”

Шевченко Т. О.

ЧОПІНГИ-ВІДБІЙНИКИ СТОЯНКИ АНДРІЙКА 4: ПОЛІФУНКЦІОНАЛЬНІСТЬ ЧИ РЕУТИЛІЗАЦІЯ?

У статті наведено докази наявності ознак реутилізації кам'яних артефактів у муст'єрській індустрії верхнього шару Андрійки 4 (Центральна Україна), дослідженого експедицією Національного університету «Києво-Могилянська академія» протягом 2012–2015 рр. Встановлено використання серії «чопінгоподібних» виробів на невеликих конкреціях як знарядь і як відбійників.

Ключові слова: реутилізація, середній палеоліт, чопінг, відбійник.

Визначення та ознаки реутилізації крем'яних артефактів

Людина з дуже давніх часів усвідомила можливість економнішого використання ресурсів, особливо техногенного походження. Свідчення такої економічної поведінки, вплетеної в загальні стратегії використання сировини, опускаються щонайменше в середній палеоліт і зафіксовані серед неандертальських популяцій Західної Європи [6; 7]. Вони спостерігаються переважно на кам'яних артефактах як найбільш витривалих залишках культурних проявів давніх колективів. Звичайно ознаками реутилізації вважають сліди повторного використання патинованих або обгорілих виробів, використання одного артефакту з різною метою, окремі послідовні серії зняття сколів на одному нуклеусі, вторинне використання відщепів як нуклеусів тощо.

Ще кілька десятиліть тому цим дослідженням майже не приділяли уваги, але нині вони набувають популярності, особливо з огляду на відбиття процесів реутилізації в просторовому контексті стоянки, чому сприяє методика ремонту кам'яних сколів. Вона може вказувати на свідоме переміщення виробів у межах стоянки. Такі дослідження проведено для різних горизонтів іспанської багатшарової стоянки Абрі Романі [7; 8].

Існують різні підходи до визначення «вторинного використання». Поняття «реутилізація» («recycling») відокремлюють від поняття «повторне використання» («reuse»): для першого головним критерієм є ознаки послідовного використання одного інструмента для різних функцій [5] (відбійників як ядрищ і навпаки, біфасів як ядрищ, ядрищ як знарядь, подвійних знарядь). М. Вакеро наголошує на часовому аспекті цього феномену: перед новим використанням предмет мав бути викинутим, хоча зміни функцій могло й не статися. Саме період перебування артефакту на смітнику і відрізняє реутилізований артефакт від використаного повторно або підживленого. Але археологічно зафіксувати такі ознаки часової перерви (викидання) у використанні артефакту, звісно, дуже складно. Ними може слугувати різний стан збереження поверхні на одному виробі, який маркує окремі етапи його використання (наприклад, непатиновані фасетки ретуші на патинованому артефакті). У ситуації функціональної зміни негативи від сколів реутилізації мають накладатися на ділянки забитості або навпаки. На практику реутилізації також може вказувати використання заготовок, які технологічно зазвичай вважалися небажаними, або утворення нуклеусів на відщепках. Вірогідно, подвійні знаряддя і нуклеуси на відщепках

можуть бути численними в індустріях, де практикували вторинне використання.

Реутилізація в етнографічному контексті могла бути запланованою, тобто передбачає існування спеціальних стратегій з розподілення відходів і означає соціально-культурну наступність між двома етапами використання артефакту; і випадковою, так зване «lithic scavenging» (спеціальне збирання давніх артефактів), коли у використанні виробу була культурна перерва. Вважається, що перший тип властивий осілим суспільствам, а другий – мобільним, а тому і є поширеним у палеоліті.

Варіабельність моделей реутилізації на археологічних пам'ятках залежала передусім від доступності сировини (зокрема й покинутих артефактів), а також від характеру заселення, рівня мобільності, технології розщеплення. Поширена думка, що найінтенсивніше цей процес відбувався на стоянках-палімпсестах і довготривалих поселеннях із побутовою активністю і менш передбачуваними технологіями [7], однак існують і протилежні інтерпретації [4].

Верхній шар Андріївки 4 в плані дослідження реутилізації

Хоча дослідження вторинного використання крем'яних артефактів зроблено на середньопалеолітичних матеріалах Франції та Іспанії, ця поведінка спостерігалася й на інших територіях ареалу неандертальців. Зокрема, ознаки реутилізації можуть простежуватися в муст'єрській індустрії верхнього шару Андріївки 4 в Центральній Україні, дослідженого експедицією НаУКМА протягом 2012–2015 рр.

На момент відкриття пам'ятки у 1983 р. численні патиновані кремені вкривали схил правого берега р. Велика Вись у районі с. Андріївка Новомиргородського району Кіровоградської області. За топографічним розташуванням стоянка була візуально помітною і добре проглядалася з іншого берега річки, що відповідає поширенню практики реутилізації та повторного використання артефактів [5].

Пам'ятка виявилася багатощаровою з різними муст'єрськими індустріями фінального етапу середнього палеоліту, що залягали у витачівських ґрунтах (датовано КІС 3, 55–30 трт). Крем'яний комплекс верхнього шару Андріївки 4 визначено як зубчасте муст'є, наближене до класичної характеристики Ф. Борда, без наявності перехідного елемента. Нижній шар має особливе стратиграфічне положення (залягає в давньому ярку) і належить до варіанта типового муст'є [1–3].

Порушений землеріями та кріотурбацією верхній шар стоянки утворює потужну пачку культурних горизонтів на глибинах 0,8–1,4 м. Найбільша концентрація шару прив'язана до горизонту 1–1,2 м, звідки кремені переміщувалися вертикально. Поширеність культурної плями (досліджено площу 130 кв. м), значна щільність артефактів на 1 кв. м (на окремих ділянках понад 100 виробів), наявність численних ретушованих виробів паралельно з відходами виробництва свідчать про утворення шару внаслідок не одного, а декількох, вірогідно, багатьох епізодів трудової діяльності груп мисливців-збирачів на схилі пагорба. Саме такі умови накопичення культурних решток могли сприяти практиці вторинного використання крем'яних артефактів, коли на наступних відвідувачів стоянки вже очікував шар покинутих знарядь, нуклеусів і невикористаних заготовок. І це справді збігається зі складом індустрії, де переважають відходи виробництва у вигляді дрібних уламків сколів, наявністю в інвентарі різноманітних комбінованих форм.

Під час утворення верхнього шару розроблялися поклади якісного пластового кременю, які могли залягати недалеко, але нині невідомі. Єдине зафіксоване родовище розташоване за 10 км від пам'ятки на іншому березі річки і не демонструє наявності схожої сировини. На стоянці відбувався повний ланцюжок операцій: туди доставляли крем'яні жовна різних розмірів (їх розщеплювали для отримання сколів-заготовок), виготовляли та використовували знаряддя праці.

Хоча артефакти верхнього шару і сильнопатиновані, особливі тафономічні умови перебування знахідок у витачівських ґрунтах не дають змоги впевнено використовувати відмінність у патинуванні як критерій визначення реутилізації. Річ у тім, що майже завжди нижню поверхню артефакту, незалежно від його позиції в шарі, вкриває міцна плівка карбонатів, вірогідно, утворена через насиченість відкладів ґрунтовими водами. Після її розчинення кислотою під час камерального оброблення на цій ділянці виробу виявляється повна відсутність патини. Тому при фіксації на одному кремені фасеток з різним станом патинування (а таких виробів багато) не можна відкидати можливість природного походження цієї різниці внаслідок особливих фізико-хімічних умов витачівських ґрунтів. Цей ефект добре видно на стані патинування одного з чопінгів (рис. 1). В іншому разі це б означало редукацію артефактів після певної перерви в їх використанні.

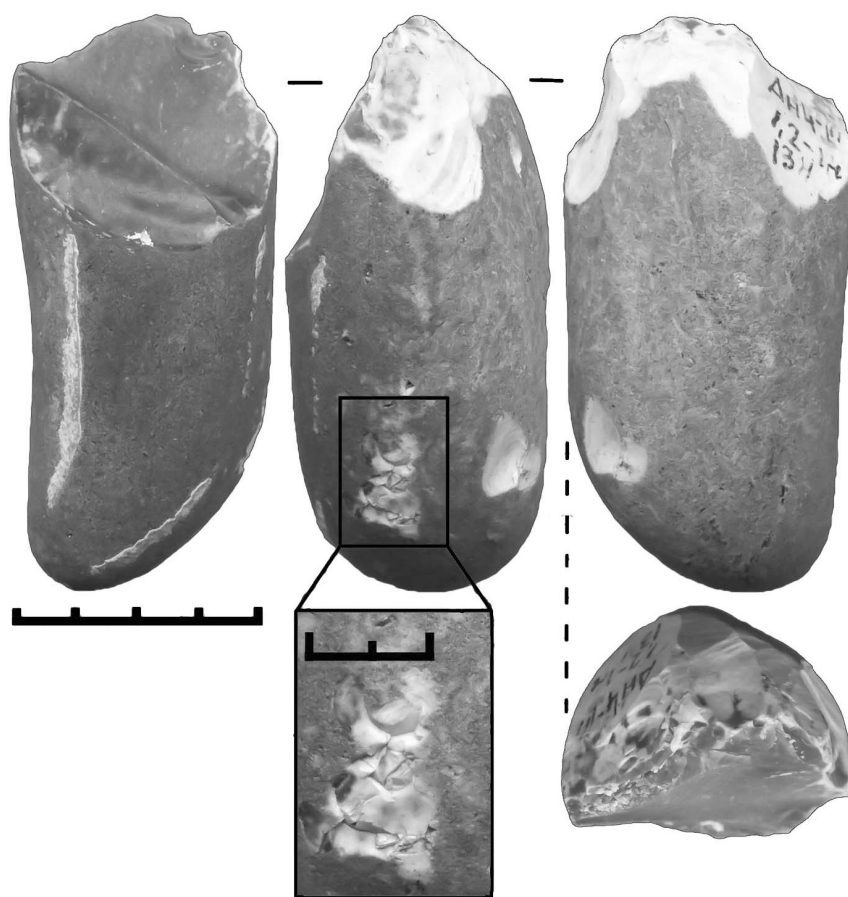

Рис. 1. Чопінг-відбійник з верхнього шару Андріївки 4. Ділянку забитості збільшено

Натомість поки що більш вірогідним свідченням реутилізації виробів в індустрії верхнього шару Андріївки 4 можуть бути сліди різнофункціонального використання одних і тих самих артефактів. У 2014 р. здобуто серію чопінгоподібних виробів з виразними ділянками забитості (6 шт.) (рис. 1, 2, 3). Ці знаряддя або навіть міні-нуклеуси використовували як відбійники і ретушери, хоча довести факт часової перерви в їх використанні, як вимагає М. Вакеро, звісно, неможливо – теоретично артефакти могли одночасно слугувати різними інструментами. Але в такому разі складно уявити доцільною з виробничої позиції діяльність, що потребувала одночасно роботи робочим краєм знаряддя і розщеплення конкрецій або ретушування сколів. Артефакти мали або спеціально відкладати (запланована реутилізація), або викидати («lithic scavenging») перед використанням для іншої функції. Ретельне дослідження морфології цієї серії знарядь може допомогти прояснити складну картину їхнього «життєвого шляху».

Планіграфічно всі ці вироби прив'язані до ділянки стоянки, дослідженої у 2014 р. (лінії

кв. 13–16 I–II), і залягають на різних горизонтах верхнього шару. Два з них, до речі, типологічно схожих (рис. 2: 1, 3: 1), походять із сусідніх квадратів одного рівня 1,2–1,4 м. Лише один (тафonomічно відмінний) знайдено нижче, в перехідних горизонтах до нижнього шару, що може вказувати на спільні риси між двома типами індустрії Андріївки 4 (рис. 3: 4).

Більшість «чопінгів» утворено на невеликих конкреціях шляхом двобічного оббиття одного кінця так, що утворювалося «лезо». При цьому могли отримувати дрібні сколи-заготовки, хоча більшість знарядь у зубчастій індустрії Андріївки 4 виготовляли на заготовках понад 5 см [1]. З найбільшого зразка серії (65 × 65 × 55 мм) (рис. 2: 2) зняли пластинчасті сколи розмірами до 30 × 20 мм. Робочі ділянки на окремих виробках дуже сильно спрацьовані, особливо у випадку двох морфологічно подібних, «скребачкоподібних» чопінгів на видовжених конкреціях (рис. 2: 1, 3: 1). «Лезо» на чопінгу з нижніх горизонтів стоянки характеризується навіть не сильною спрацьованістю, а забитістю, яка могла утворитися від ударів під час роботи ним як ретушером (рис. 3: 4). Але майже на всіх цих

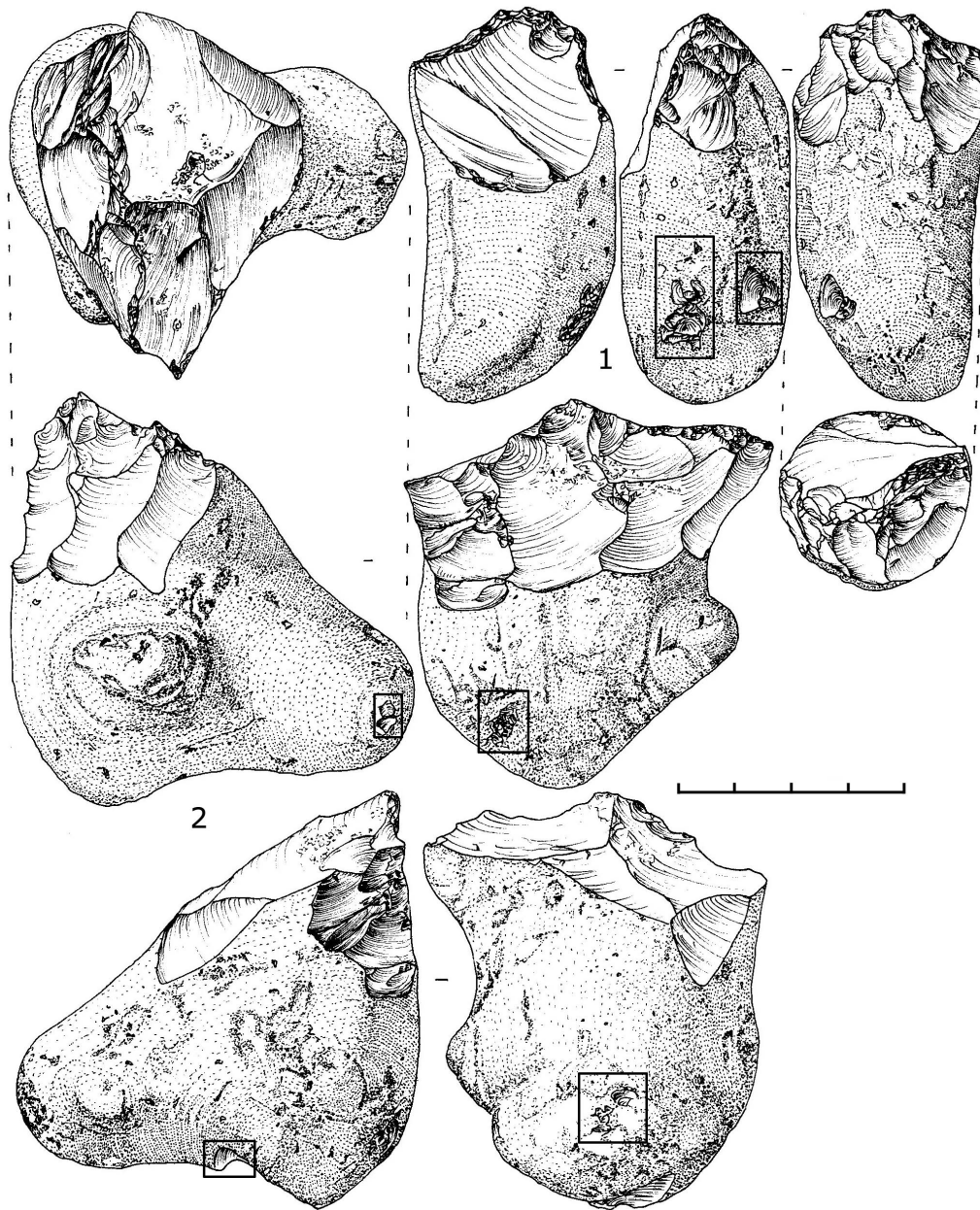

Рис. 2. Чопінгоподібні вироби з верхнього шару Андріївки 4.

Прямокутними рамками позначено зони забитості від використання артефактів як відбійників

артефактах, незалежно від того, використовували їх як знаряддя чи ж вони мають більш нуклеоподібний характер оброблення, простежуються ділянки забитості, доволі інтенсивної на деяких конкреціях (рис. 3: 2, 4). Здебільшого ці зони розташовані на протилежних «лезу» або віддалених кінцях конкрецій. Це означає, що для роботи відбійником треба було братися за них рукою, а в такому випадку, якщо «леза» не мали акомодативного пристосування, а це не схоже на прикладі найбільшого екземпляра (рис. 2: 2), то їх утворено вже після використання жовна як відбійника.

Висновки

З огляду на топографію стоянки та умови утворення верхнього культурного шару можна зарахувати Андріївку 4 до кола пам'яток, де могла відбуватися реутилізація кам'яних артефактів. Вона вбачається в слідах різнофункціонального використання серії чопінгоподібних виробів.

За особливостями розташування зон забитості і робочих «лез» на конкреціях можна припустити послідовні стадії утилізації цих виробів. На першому етапі на родовищі кременю мешканці верхнього шару спеціально відбирали

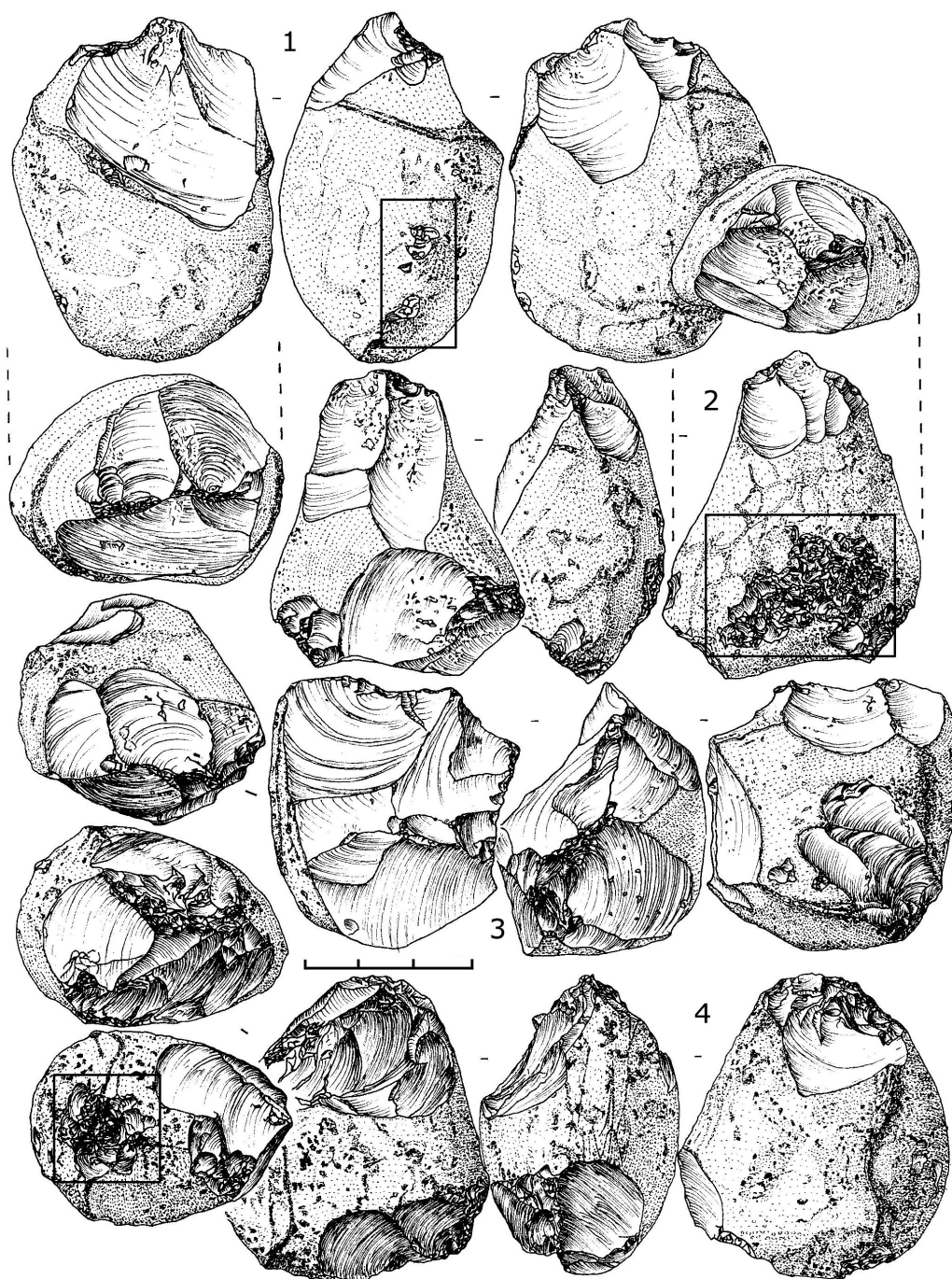

Рис. 3. Чопінгоподібні вироби з культурних шарів Андріївки 4.
Прямокутними рамками позначено зони забитості від використання артефактів як відбійників

невеликі видовжені та округлі конкреції (середні розміри 60×40 мм) для використання як відбійників або ретушерів. Початкове збирання таких маленьких конкрецій для отримання заготовок не могло бути технологічно виправданим в індустрії, орієнтованій на макросколи. На другому етапі з конкрецій робили чопінгоподібні знаряддя для скобління-рубання або знімали невеликі заготовки. Пізніше спрацьованими робочими краями могли ретушувати сколи

чи використовувати як акомодацию під час повторної роботи відбійниками.

На поточному етапі дослідження техніко-типологічно гомогенність комплексу вказує на обмеження такої поведінки лише середнім палеолітом. Під час останнього вюрмського пленігліціалу верхній культурний шар було перекрито бузьким лесом, і він не міг бути об'єктом реутилізації для прийдешніх *Homo sapiens*, доки в голоценові часи його не почали розтягувати по денній поверхні

землерії, що й призвело до сучасного відкриття пам'ятки. Знайдена серія «чопінгів-відбійників» може становити лише найпомітніші сліди вторинного використання кам'яних виробів. Ремонт для верхнього шару поки що не проведено, але, з огляду на його успішне здійснення для нижніх горизонтів стоянки [3], він цілком можливий. Подібний артефакт з нижніх горизонтів свідчить про схожу модель економічної поведінки в індустріях обох шарів Андріївки 4.

Практика реутилізації покинутих артефактів могла бути доволі поширеною на мустьєрських стоянках відкритого типу на підвищених ділянках місцевості. Не виключено, що саме ця економічна поведінка стосується як – з технологічного боку – проблеми сильної фрагментації сколів в індустрії верхнього шару, так і – з типологічного – загальної нестабільності формування знарядь в «атипових» комплексах, до яких належить і зубчасте мустьє.

Список літератури

1. Залізняк Л. Л. Нова мустьєрська стоянка Андріївка 4 на Кіровоградщині / Л. Л. Залізняк, Ю. В. Кухарчук, Т. О. Шевченко // Археологія. – 2014. – № 1. – С. 74–84.
2. Залізняк Л. Л. Стоянка Андріївка 4 і проблема зубчастого мустьє України / Л. Л. Залізняк, Т. О. Шевченко, Ю. В. Кухарчук // КДУ. – 2015. – Вип. 16. – С. 11–43.
3. Стоянка Андріївка 4 / Л. Л. Залізняк, Ю. В. Кухарчук, П. І. Озеров, Т. О. Шевченко // Найдавніше минуле Новомиргородщини : колективна монографія / Л. Л. Залізняк, В. М. Степанчук, Ю. В. Кухарчук та ін. ; за заг. ред. Л. Л. Залізняка. – К. : Шлях, 2013. – С. 10–47. – (КДУ. – Вип. 15).
4. Amick D. Investigating the Behavioral Causes and Archaeological Effects of Lithic Recycling / Daniel S. Amick // Tools versus Cores : Alternative Approaches to Stone Tool Analysis / Ed. by Shannon P. McPherron. – Newcastle : Cambridge Scholars Publishing, 2007. – P. 223–252.
5. Camilli E. L. Artifact Reuse and Recycling in Continuous Surface Distributions and Implications for Interpreting Land Use Patterns / Eileen L. Camilli and James I. Ebert // Space, Time, and Archaeological Landscapes / Ed. by Jacqueline Rossignol and LuAnn Wandsnider. – New York : Springer Science + Business Media, 1992. – P. 113–136. – (Series: Interdisciplinary Contributions to Archaeology).
6. Le recyclage et la réutilisation de nucléus et de bifaces au Paléolithique moyen en Europe occidentale : quelles fonctions et quelles implications culturelles? / [Celine Thiebaut, Emilie Claud, Vincent Mourre et al.] // P@lethnologie. – 2010. – Varia. – P. 3–41.
7. Lithic recycling in a Middle Paleolithic expedient context : Evidence from the Abric Romani (Capellades, Spain) / [Manuel Vaquero, Amelia Bargallo, Maria Gema Chacon et al.] // Quaternary International. – 2014. – <http://dx.doi.org/10.1016/j.quaint.2014.05.055>.
8. Vaquero M. New perspectives on recycling of lithic resources using refitting and spatial data / Manuel Vaquero // Quartar. – 2011. – No. 58. – P. 113–130.

T. Shevchenko

CHOPPING HAMMERS OF ANDRIYIVKA 4 SITE: MULTIFUNCTIONALITY OR RECYCLING?

During the past decades, the evidence of such economic behavior as recycling has been revealed in the Middle Paleolithic of Western Europe. It includes different levels of patinization of separate parts of the artifacts, multifunctional usage of separate tools, etc. Refitting of cores and flakes could be useful in identifying reutilization with regard to the site spatial context. The main problem is recognizing the time gap between the artifact reuse that distinguishes reutilization from the simultaneous multifunctional purpose of a tool or from its reshaping effect.

Based on ethnological studies, this activity could have scheduled the character in the same industrial tradition, or just be a lithic scavenging by different cultural groups. At archaeological sites, the level of reutilization, in the first place, depends on the raw material availability, the applied lithic technology, and the occupation pattern.

Some evidence of this process may be traced in Denticulate Mousterian of Andriyivka 4 site in Central Ukraine. The peculiarities of the site topography, accumulation of the cultural layer and the lithic industry suit well the basic conditions of the reutilization activity.

Despite restricting criteria to recognize the reutilized artifacts by intensive taphonomic processes at the site, such one may be seen in multifunctional usage of “chopping-like” tools made on small flint nodules. The location of working elements opposite each other hints to successive utilization of the artifacts, initially as hammers and retouchers, then as cores and/or end-scrapers/chopping tools whose blunted edges might have been served as retouchers or as backs for hammering once again. This type of evidence witnesses predetermined and scheduled technological strategies employed by late Neanderthals.

Keywords: recycling, Middle Paleolithic, chopping-like tool, hammer.

Матеріал надійшов 01.09.2016